

Kamola ABDURAXMANOVA,
Toshkent temir yo'1 texnikumi pedagog psixologi
 E-mail: kamola4578484@gmail.com
 Tel: (97) 7710882
 ORCID ID: 0009-0006-5684-0940

TXKU dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha PhD D.Turayeva taqrizi asosida

TRANSPORT YO'LLARIDA HAYDOVCHILARNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK MADANIYATINI TADQIQ QILISH

Annotatsiya

Maqolada transport yo'1 harakatlaridagi kutilmagan hodisalarning oldini olishda ijtimoiy-psixologik madaniyat masalalari, qadriyatlarining ahamiyati, faoliyat jarayonida inson shaxsi odob-axloqini shakllanishi, inson omiliga bog'liq bo'lgan talofatlarning oldini olishga qaratilgan tadqiqot natijalari sharhlangan. Xulosa qismida yo'1 harakati xavfsizligi sharoitida inson omili katta ro'1 o'ynashi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Faoliyat, xulq-atvor, yo'1 muammolari, inson omili, xavflilik, xavfsizlik, ijtimoiy-psixologik madaniyat, qadriyat.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОДИТЕЛЕЙ НА ТРАНСПОРТНЫХ ДОРОГАХ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы социально-психологической культуры в предупреждении непредвиденных событий в дорожном движении, значение ценностей, формирование нравственности личности человека в процессе деятельности, результаты исследований, направленных на предупреждение причинения вреда, обусловленного человеческим фактором. В заключительной части отмечается, что большую роль в условиях безопасности дорожного движения играет человеческий фактор.

Ключевые слова: Деятельность, поведение, дорожные проблемы, безопасность, социально-психологическая культура, ценности, деятельность.

THE STUDY OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL CULTURE OF DRIVERS ON TRANSPORT ROADS.

Annotation

The article examines the issues of socio-psychological culture in the prevention of unforeseen events in traffic, the importance of values, the formation of human personality morality in the process of activity, the results of research aimed at preventing harm caused by the human factor. In the final part, it is noted that the human factor plays an important role in road safety conditions.

Key words: Activity, behavior, road problems, safety, socio-psychological culture, values, activity.

Kirish. Transport vositasini boshqarish faoliyat, xulq-atvor va uslubning o'ziga xos xususiyati sifatida haydovchini birinchi navbatda axborotni qayta ishlash bilan shug'ullanadigan inson operatori sifatida hisobga olsak, uning faoliyati asosan algoritmik tuzilgan, ongli va oldindan aytib bo'ladigan xususiyatga ega ekanligini tan olish kerak. Ongli maqsadli faoliyat, shuningdek, ongsiz va boshqarilmaydigan faoliyat impulsarga bog'liq, transport madaniyatining umumiy darajasi, boshqa yo'1 foydalanuvchilari bilan shaxsiy o'zaro munosabatlar vositachiligida bu xatti-harakatlarning namoyon bo'lish jixatlari uchun ko'proq xosdir. Shu sababli, yo'1 harakati xavfsizligi muammolarini hal qilishda nafaqat haydovchi faoliyatining mazmuni va natijalarini tahlil qilish, balki ijtimoiy-texnik tizimda muayyan qarorlarni qabul qilish va amalga oshirishda shaxsiy omilning rolini qayta baholash va zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda ko'rib chiqish muhimdir. Haydovchilarning xatti-harakatlarining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganishda nazariy yondashuvlarni tahlil qilish, yo'1 harakati holatlarida xatti-harakatlarni baholash mezonlarini ishlab chiqish, tajovuzkorlik darajasini o'rganish, yetakchi qadriyatlar va haydash uslubining xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish, uslub xususiyatlarini tadqiqot orqali aniqlash va vazifalar qo'yilishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Yuqoridagi muammolarni yoritish uchun xavfsiz yo'1 harakatini tashkil etishning muhim ijtimoiy muammolari huquqiy, iqtisodiy, psixologik va pedagogik tadqiqotlarda o'rganilgan. Xavfsiz xulq-atvor madaniyatini o'rganish sohasidagi ishlarni (2018) V. N. Moshkin, T. V. Melnikova, E. L. M. Goncharova, E. A. Voronova larning tadqiqotlarida, N. M. Kuznetsova, L. V. Shmaneva; - yo'1 harakati qoidalari bilan tanishish uchun katta maktabgacha yoshdagi bolalar va kichik maktab o'quvchilari bilan ishlashga bag'ishlangan tadqiqotlarda o'z aksini topgan. B. Elander, G. Miller, D. Yehiel, O. Taubman Ben-ary konseptual jihatdan haydash uslubi bilan shug'ullanishgan bo'lib, haydash uslubining ta'rifini, uslublarning tipologiyasini, individual uslublarga xos bo'lgan yo'1 harakati xususiyatlarini va u yoki bu uslubga ega haydovchilarga xos bo'lgan odatiy hissiy tajribalarni tavsiflaydi. Uning fikriga ko'ra, haydash uslubi shaxsning haydash usullarini, haydash rejimlarini, shu jumladan tezlikni tanlash, manevr qilish, quvib o'tish kabi tafsilotlarni tanlashi bilan bog'liq deya ta'kidlab o'tgan [3,558-570].

Natijalar va ularning muhokamasi. Transport yo'llarida xavfsiz xatti-harakatlar madaniyatini shakllanganlik darajasining diagnostikasida o'tkazilgan tadqiqot tavsifi quyidagicha tahlil qilindi. Tadqiqotda Toshkent shaxridan 106 nafar turli xil toifadagi avtomobil haydovchilari ishtirok etdi, ulardan 65 nafari erkaklar, 41 nafari ayollar. Respondentlarning o'rtacha yoshi 31-32 yosh. 6 oydan 5 yilgacha haydash tajribasiga ega 18 ayol, 6 yildan 10 yilgacha haydash tajribasiga ega 16 ayol, 11 yildan 29 yilgacha haydash tajribasiga ega 7 ayol. 6 oydan 5 yilgacha haydash tajribasiga ega 15 erkak, 6 yildan 10 yilgacha bo'lgan 24 erkak, 11 yildan 29 yilgacha bo'lgan 26 erkak.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari munosabati bilan quyidagi usullardan foydalanildi: S. Shvartsning qadriyatlar so'rovnomasi, T. N. Kurbatovaning moslashuvida qo'1 sinovi, Yu. I. Lobanova "Haydash uslubi" so'rovnomasi, E. V. Sidorenkoning avtomobil haydash uslubini takomillashtirishda o'zini o'zi baholash va individual maqsadlarni belgilash usuli. Respondent o'zi uchun qulay sharoitlarda, individual ravishda o'tkazildi. Tadqiqot Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, pedagogika va psixologiya kafedrasi hamkorligida olib borildi. Respondentlarga tadqiqot haydovchilarning yo'lda shaxslararo munosabatlarda o'zini tutishning ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganishga bag'ishlanganligi, tadqiqot anonim tarzda va ularni

aniqlash uchun shaxsiy ma'lumotlari talab qilinmasligi, ularning javoblari faqat bizga ma'lum bo'lishi va umumiy xulosalar sifatida ishlatilishi, agar o'zlari xaqidagi fikr-mulohazalarni eshitishni istasalar biz ular bilan bog'lanamiz degan holda yetarlicha tushuntirish ishlari olib borildi. Tadqiqot yakka holda taxminan bir soat davom etishi ma'lum qilindi. Respondentlar katta qiziqish bilan samimiy ishtirok etdilar va do'stona, ijobiy munosabatda bo'ldilar.

Yu. I. Lobanova "Haydash uslubi" so'rovnomasi haydash uslubini baholashga tizimli yondashuvga asoslangan individual haydash uslubi xususiyatlarini baholash uchun mo'ljallangan. Anketa bizga haydash uslubining ba'zi xususiyatlarini, xususan, xavf – xavfsizlik, rejalashtirish, jizzakilik, xavfsizlikka munosabat, haydash madaniyati, to'xtash joyiga bo'lgan ishonchni baholashga imkon beradi. So'rovnoma 75 ta savoldan iborat. Respondent uchta javob variantidan birini tanlaydi yoki o'zi yozadi (ba'zi savollarda). Savollar haydash uslubining xususiyatlarini aks ettiradi. Javoblar kalitga muvofiq qayta ishlanadi.

Sh. Shvartsning shaxsiy qadriyatlarini o'rganish bo'yicha so'rovnoma o'n turdagi qadriyatlarining ahamiyatini o'lchash uchun mo'ljallangan o'lhovdir. Tadqiqot uchun so'rovnomaning faqat birinchi qismi ("qadriyatlarini ko'rib chiqish") ishlatilgan.

"Qo'l sinovi" shaxsni o'rganishning proyeksion usullarini anglatadi. "Qo'l sinovi" testi yordamida quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi: tajovuz, direktivlik, ta'sir qilish, aloqa, muxtojlik, qo'rquv, namoyishkorlik, qo'lni mayib qilib ko'rsatish, tavsif, kuchlanish, faol shaxssiz, faol shaxsiy, passiv shaxssiz, gallyusinatsiyalar, javob berishdan bosh tortish.

V. Sidorenko usuli bo'yicha mashg'ulotni o'tkazish uchun modelning modifikatsiyasi. Model yetita haydash uslubidan iborat: Xavfsizlik, xavflilik, rejalashtirish, jizzakilik, yo'l odob-axloq qoidalari, avtoturargohga joylashishga ishonch, xavfsizlik vositalariga munosabat.

Ma'lumotlarni qayta ishlashning matematik va statistik usullari qayta ishlash natijasida birlamchi ma'lumotlar matritsasi hosil bo'ldi, uning statistik qayta ishlanishi IBM SPSS STATISTICS 22.0 dasturi yordamida quyidagi usullardan foydalangan holda amalga oshirildi: Ta'riflovchi statistikani hisoblash, taqsimotning normalligini tekshirish uchun Kolmogorov – Smirnov mezonlari, spirman darajasidagi korrelyatsiya mezonidan foydalangan holda korrelyatsiya tahlili, mann-Uitni U mezonidan foydalangan holda qiyosiy tahlil (mustaqil namunalar uchun), vilkokson mezonidan foydalangan holda qiyosiy tahlil (qaram namunalar uchun).

Avvalo biz ularning yoshi va haydash tajribasini tahlil qildik. Ikkala guruhning o'rtacha yoshi 32 yoshda, haydash tajribasi o'rtacha erkaklar guruhida 10 yil va ayollar guruhida 8 yil ekanligi (1-jadvalda) aniqlandi.

Erkak va ayollarda haydash yoshi va tajribasi

1-jadval

Ko'rsatkich	erkaklar (n=65)		ayollar (n=41)	
	o'rtacha	standart og'ish.	o'rtacha	standart og'ish.
Yoshi	31,62	7,165	31,97	7,012
Haydash tajribasi	9,95	6,319	8,02	5,392

Erkaklar va ayollarning o'zini o'zi baholash natijalariga ko'ra tavsiflovchi statistikani tahlil qilish (haqiqiy) shuni ko'rsatdiki, erkaklar to'xtash joyiga bo'lgan ishonch va yo'l odob-axloq qoidalari kabi uslub xususiyatlarini eng yuqori darajada ifoda etadilar. Ayollar, shuningdek, yo'l odob-axloq qoidalari ega, ammo ular ikkinchi rinda xavfsizlikka yuqori qiyshadi. Jizzakilik va xavflilik ikkala guruhda ham eng zaif ifoda qilindi.

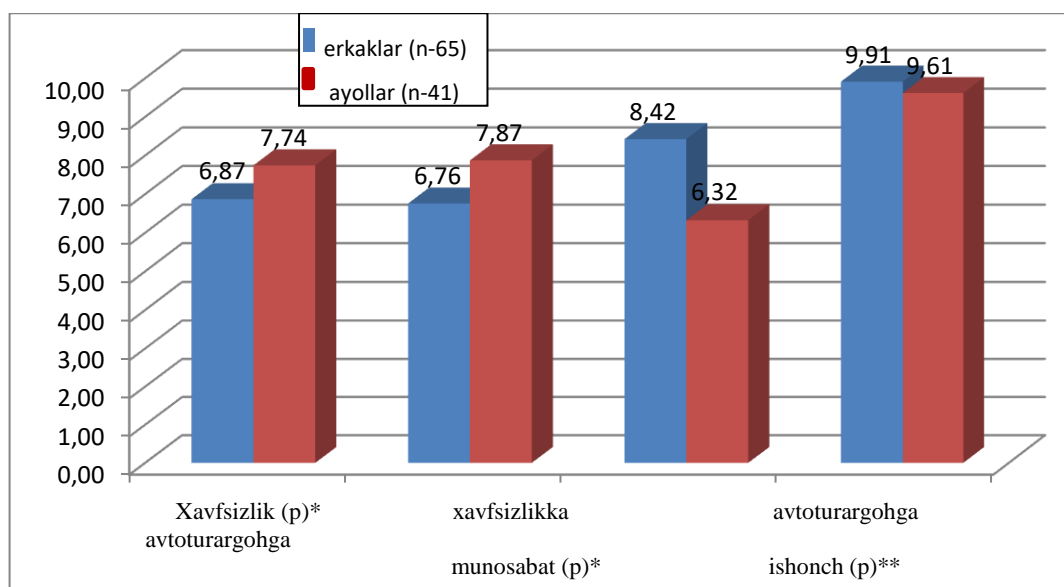
Erkaklar va ayollar o'rtasidagi haydash uslubidagi farqlar (o'z-o'zini hurmat qilish)

2-jadval

Ko'rsatkich	erkaklar(n=65)		ayollar (n=41)		Ahamiyati
	o'rtacha	o'rtacha og'ish	o'rtacha	o'rtacha og'ish	
Odob-axloq qoidalari	7,44	1,960	8,19	1,447	0,128
Xavflilik	4,91	2,448	3,94	2,594	0,169
Xavfsizlik	6,87	1,961	7,74	1,788	0,041
Xavfsizlik vositalariga munosabat	6,76	2,524	7,87	2,061	0,054
Avtoturargohda turish ishonchi	8,42	1,936	6,32	2,948	0,001
Rejalashtirish	7,18	2,219	7,68	1,956	0,377
Shoshqaloqlik	4,13	2,149	4,68	2,676	0,370

Tadqiqot guruhlarida kerakli haydash uslubini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, erkaklar ham, ayollar ham to'xtash joyida ko'proq ishonchga ega bo'lishga va xavfsizlikka ko'proq e'tibor berishga intilishadi. Shu bilan birga, xavflilik va shoshqaloqlik ko'rsatkichlari eng kam namoyon bo'ldi.

1-rasm. Erkaklar va ayollar o'rtasidagi haydash uslubidagi farqlar.

Tajriba natijalarini tahlil qilganda, turli jinsdagi haydovchilar ikkala guruhda ham to'xtash joyiga bo'lgan ishonch, rejalashtirish va xavfsizlik ustunlik qilishi aniqlandi. Biroq, erkaklar guruhida jizzakilik eng kam ifodalangan, ayollarda esa xushmuomalalik kam ifodalangan. Ular haydovchilarning "tili" va yo'l odob-axloqi bilan deyarli tanish emasligi aniqlandi (3-jadval, 2-rasm). Mann-Uitni mezonidan foydalangan holda qiyosiy tahlil xushmuomalalik ($r \leq 0,01$) va rejalashtirish ($r \leq 0,05$) bo'yicha sezilarli farqlarni aniqlandi. Ikkala ko'rsatkich ham erkaklar guruhida yuqori bo'ldi.

Jadval 3.

Tajriba natijalariga ko'ra erkaklar va ayollar o'rtasidagi haydash uslubidagi farqlar

Ko'rsatmalar	Erkaklar (n=65)		Ayollar(n=41)		Ahamiyati
	o'rtacha	o'rtacha og'ish.	o'rtacha	o'rtacha og'ish.	
Xavfsizlik	5,81	1,268	5,64	1,314	0,735
Muloyimlik	5,05	1,547	3,91	1,489	0,005
Rejalashtirish	5,91	0,883	5,39	0,945	0,024
Impulsiv	4,17	1,055	4,15	0,968	0,775
Tavakkal	4,37	1,051	4,50	1,207	0,711
Avtoturargohga ishonch	6,75	2,695	5,88	3,141	0,249

Shunday qilib, erkaklar ayollarga qaraganda ko'proq xushmuomalalik bilan yo'lda harakat qilishadi va agar qiyinchiliklar to'satdan paydo bo'lsa, o'z marshrutlarini rejalashtirishga, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni oldindan bilishga yoki marshrutni o'zgartirishga ko'proq moyil bo'lishadi. Shuni qiziqki, ba'zi ayollar prinsipial jihatdan yo'l harakati madaniyati bilan tanish emas edilar ular haydovchilar bir-birlariga minnatdorlik bildiradigan yoki boshqa ma'lumotlarni uzatadigan signallar borligini bilishmagan. Shunday qilib, ayollar erkaklarga qaraganda xavfsizlikka ko'proq e'tibor berishadi, ammo ular to'xtash joyida o'zlarini kamroq ishonchli tutishadi, kamroq yo'l xushmuomalaligini namoyish etadilar va rejalashtirishga qodir emaslar. Haydash uslubining xususiyatlari haydovchilarning yetakchi qadriyatlar bilan bog'liqligini Spirmanning korrelyatsion tahlili qiymat ko'rsatkichlari va haydovchilarning haydash uslubi ko'rsatkichlari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun amalga oshirildi. Tahlil butun namunada tkazildi (n=107 kishi). Yo'l harakati holatini modellashtiruvchi tajribada qadriyatlar va xatti-harakatlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish eng katta qiziqish uyg'otadi. Haydash tajribasi yangi hissiyotlarga bo'lgan ehtiyoj bilan ijobiy bog'liq ($r \leq 0,05$) va yosh an'analarning ahamiyati bilan bog'liq ($r \leq 0,01$), xavfsizlik ($r \leq 0,01$), boshqalarga g'amxrlilik qilish ($r \leq 0,05$). Shu bilan birga, yoshga qarab, o'z ehtiyojlarini qondirish qiymati pasayadi ($p \leq 0,05$). Gedonizm (zavqlanish) eksperimental vaziyatda rejalashtirish bilan ijobiy bog'liq ($r \leq 0,05$), to'xtash joyidagi ishonch ($r \leq 0,01$) va xavfsizlik bilan salbiy ($r \leq 0,01$). Muvofiqlik to'xtash joyidagi ishonch bilan salbiy bog'liq ($r \leq 0,05$) va rejalashtirish ($r \leq 0,05$). Yutuq qiymati – rejalashtirish bilan ijobiy bog'liq ($r \leq 0,05$), xavflilik ($r \leq 0,05$), to'xtash joyiga ishonch ($r \leq 0,01$) va xavfsizlik bilan salbiy ($r \leq 0,01$). Mehribonlik to'xtash joyidagi ishonch bilan salbiy bog'liq ($r \leq 0,05$). Shunday qilib, yoshga qarab, boshqalarga g'amxo'rlik qilish istagi, xavfsizlik tashvishi kuchayadi. Lazzatlanish va yutuqlarga intilish qanchalik yuqori bo'lsa, yo'lda rejalashtirish va ishonchli xatti-harakatlar shunchalik yuqori bo'ladi, xavfsizlik tashvishlari kamayadi. Yutuqlarga intilish ham tavakkalchilik bilan bog'liq. Qizig'i shundaki, mehribonlikning qiymati va boshqalarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan istaklarni o'z ichiga olishga intilish qanchalik yuqori bo'lsa, to'xtash joyiga bo'lgan ishonch shunchalik past bo'ladi va rejalashtirish qobiliyati shunchalik past bo'ladi. Hayotiy qadriyatlar haydash uslubi bilan chambarchas bog'liqligi aniqlandi: zavqlanish va yutuqlarga intilish hayajonlanish zarurati, tavakkal qilishga tayyorlik va shoshqaloqlik, ammo rejalashtirilgan xatti-harakatlar bilan bog'liq. Mehribonlik va xavfsizlik qadriyatlar, aksincha, ehtiyotkorlik bilan haydash va yo'lda o'zini tutish madaniyati bilan bog'liq. Agressivlik darajasi har xil bo'lgan haydovchilar haydash uslubi jihatlarini bo'yicha o'rganilganda haydovchilar tajovuzkorlik darajasi bo'yicha 3 guruhga bo'lingan (qo'lda sinov hand-test usuli bo'yicha). Guruhlar quyidagicha olingan: agressivlik ko'rsatkichi bo'yicha o'rtacha qiymat, shuningdek uning standart og'ishi hisoblangan. Statistika qoidalariga muvofiq, "o'rtacha \pm 1/2*standart og'ish" oralig'ida bo'lgan barcha ko'rsatkichlar tajovuzkorlikning o'rtacha darajasiga kiritilgan.

Yuqori bo'lgan ko'rsatkichlar yuqori, ma'lum darajadan past bo'lganlar esa past ko'rsatkichlarda hisoblandi. Shunday qilib, tajovuzkorligi past bo'lgan 36 kishi, o'rtacha 41 kishi va 29 kishi yuqori guruhga kiritildi.

Shunday qilib, qisqa vaqt ichida (6-8 yildan kam) haydab yurgan yosh haydovchilar tajovuzkorlik darajasining ancha pastligi bilan ajralib turadi, deb aytishimiz mumkin. 8-10 yildan ortiq tajribaga ega odamlar ko'proq tajovuzkor bo'lishadi. Haqiqiy ($p \leq 0,05$) va kerakli mashinalar ishonchi ($p \leq 0,01$), shuningdek, haqiqiy ($p \leq 0,05$) va kerakli ($p \leq 0,05$) rejalashtirish ko'rsatkichlarida sezilarli farqlar aniqlandi. Qizig'i shundaki, yuqori tajovuzkor guruhda yuqori to'xtash joyiga ishonch (haqiqiy va kerakli) kuzatildi, rejalashtirish esa yuqori tajovuzkor guruhda ham eng yuqori bo'ldi. Shu bilan birga, yuqorida aytib o'tilganidek, bu yerda tajovuzkorlik darajalari shartli ravishda ta'kidlangan. Ya'ni, mo'tadil tajovuzkor odamlar o'zlariga ko'proq ishonadilar, ular oldindan rejalashtirishga, o'z yo'nalishi yoki harakatlari haqida o'ylashga moyil bo'ladilar, buning natijasida ularning ishonchi ortadi. Agressivligi past bo'lgan odamlarda o'ziga ishonch yo'qligini ko'rsatdi.

Xulosa. Eksperimental tadqiqot ma'lumotlarini tahlil qilish tadqiqot boshida ilgari surilgan farazlarni qisman tasdiqlovchi bir qator muhim farqlar va munosabatlarni aniqladi. O'tkazilgan tadqiqotlar bizga yuklangan vazifalarni bajarishga to'liq imkon berdi, shuningdek, haydovchilarning xatti-harakatlarining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganish bo'yicha keyingi ishlar rejasini belgilab berdi. Agressivlik darajasi yuqori bo'lgan haydovchilarning yo'l harakati xususiyatlarini yanada chuqurroq tahlil qilish, tajovuzkorlikning namoyon bo'lishiga ta'sir qiluvchi tashqi omillarni va uning oldini olish usullarini o'rganish talab etiladi. Natijalarning yuqori ishonchliligini ta'minlash uchun taqdim etilgan transport holatlarini ko'paytirish va namuna hajmini oshirish orqali eksperimentni yaxshilash zarurligini ham ko'ramiz. Olingan natijalar haydovchilikka nomzodlarni diagnostika qilish va haydash uslubini to'g'rilash va yo'l harakati madaniyatini oshirish uchun axborot va ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Клебельсберг Д. / пер. с нем.; под ред. В.Б. Мазуркевича. - М.: Транспорт, 1989. - 367 с. <https://www.semanticscholar.org/author/D.-Klebensberg/16228470> Risk Taking Behaviour.
2. Лобанова Ю.И. Планирующий стиль деятельности водителя: описание, диагностика, компенсационные возможности //Вестник гражданских инженеров. 2014. №4 (45). С. 140-147
3. Miller, G., Taubman - Ben-Ari, O., 2010. Driving styles among young novice drivers-The contribution of parental driving styles and personal characteristics Accident Analysis & Prevention, 42: 558-570.
- 4.